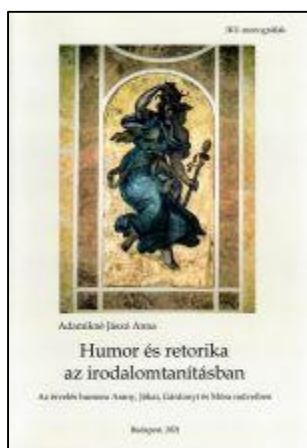

Adamikné Jászó Anna

Humor és retorika az irodalomtanításban. Az érvelés humora Arany, Jókai, Gárdonyi és Móra műveiben (Lőrincz Julianna)

ANYANYELVÁPOLÓK SZÖVETSÉGE – IKU. BUDAPEST. 2021. 283 OLDAL

A humor és a retorika az irodalomban és az irodalomoktatásban

Adamikné Jászó Anna professor emeritus több évtizedes szakmódszertani, retorikai, stilisztikai és nyelvészeti oktatási gyakorlata révén magyartanárok tízezreit készítette fel az oktató-nevelő munkára. Számtalan konferencián szolgálta a tanári továbbképzést is, a Kossuth-szónokversenyek szervezője, előadója és zsűrijének elnöke volt 15 évig. Retorikai, módszertani és nyelvészeti tárgyú könyveit rendszeresen használják a felsőoktatásban.

Az itt ismertetett legújabb tanulmánykötete ugyancsak a magyartanároknak kíván segítséget nyújtani. Szomorú tény ugyanis, hogy a köznevelésben a humor kezd eltűnni a tankönyvekből, és féltő, hogy a tanórákról is. A sok tantervi reform, az új tankönyvek szerkesztői elvei, a bennük megjelenő irodalmi olvasmányok nem kedveznek a humornak, pedig ezzel a tanárok elősegíthetnék, hogy a tanulók szívesebben olvassák a kötelező olvasmányokat, és ami még ennél is fontosabb, a szövegértésük javulásához is hozzájárulna.

A könyv öt nagy tanulmányt tartalmaz a humor, a retorika és a kiemelt szerzők irodalmi műveinek a kapcsolatáról. A retorikai ismeretek, különösen az érvelés elsajátítása fontos feladat, hiszen az iskolai fogalmazástanítás része a jó érvelés, nem is szólva a különböző típusú szövegek, köztük az alkalmi ünnepi beszédek szövegének a megszerkesztéséről. A humoros érvelés pedig közelebb hozza a tárgyat a meggyőzendő emberhez.

A könyv első tanulmánya az elmeél, a komikum, a humor és a nevetés témakörét járja körül az ókori klasszikus retorikától napjainkig. Ezt követően a humor fogalmának különböző korokban ismert megközelítéseit tekinti át Adamikné Jászó Anna. Arany János *Széptani jegyzeteit* kiemelve részletezi nagy költőnknek a komikumról, a humorról, a satíráról vallott nézeteit. A fejezetet két meghatározó szerző, Sigmund Freud pszichológus és Sík Sándor esztéta humorelméletének rövid bemutatása zárja.

A második tanulmány első felében a szerző megjegyzi, hogy az esztétikai humorfelfogások a klasszikus retorikai irodalomban sokáig nem voltak jelen, de a retorikusok, például Cicero és Quintilianus sokat írtak a szellemességről és a nevetésről. Az ókorban a *humor* szót még nem használták terminus technicusként, csak a 18. század végére vált műszóvá és így az esztétikai gondolkodásban is kutatott témává. A szerző Arany János epikájában vizsgálja a humort, a derűt és a bölcsességet tartalmazó érvelési módokat. Arany János különválasztja a nevetségest a komikumtól és a szatírától. A humorról a következőképpen ír: „A humor... csak álarcát viseli a nevetségesnek. Alapjában véve fönséges. Nevetséges álarcába rejtett írás. Élesen különbözik mind a szatírától, mind a komikumtól (Arany János: Széptani jegyzetek, 16. §, idézi: 48). Adamikné Jászó Anna *A nagyidai cigányok*, a *Bolond Istók* és más Arany-művekből idéz állításai alátámasztására. Ezt követően Arany János és a retorika kapcsolatáról ír, kiemelve a retorikai érvelést, valamint a humor szerepét a retorikai érvelésben. Bőséges példával támasztja alá a fontosnak tartott retorikai ismereteket, például *A nagyidai cigányok*, a *Buda halála*, a *Toldi estéje*, a *Toldi szerelme*, a *Jóka ördöge*, *Az elveszett alkotmány* című Arany-művekből vett találó példákkal. De nagy segítséget nyújthatnak a magyartanároknak a szövegek szerkezetéből, stílusából fakadó humorról szóló elemzések, valamint a sokféle alakzatra (felsorolás, halmozás, fokozás, ellentét, ismétlés) hozott példák vizsgálata is, a humor kiváltásában betöltött funkciójuk kiemelésével.

A harmadik tanulmány az érvelés humorát mutatja be Jókai Mór regényei alapján. Jókai humoráról a szerző több tanulmányt és könyvet is megjelentetett, például a *Jókai és a retorika* című könyvet, de, ahogy ez a fejezet is bizonyítja, mindig tud újat mondani a témában: „Jókai humora sokkal több forrásból származik, igen gyakran az érvelési lehetőségek tréfás kiforgatásából: ezt kívánom bizonyítani, főleg *Jókai és a retorika* című könyvem, valamint a megjelent tanulmányok alapján [...] Először a példa és az enthüméma megmosolyogtató alkalmazásáról lesz szó, majd a toposzlogika kiforgatásáról, a szerkezet kapcsán csak a zárójelek alkalmazásáról, végül hosszabban stílusáról, főleg stílusa humoráról írok” (91).

A szerző három parodisztikus műben részletesebben elemzi a humoros érvelést. A példa humoráról írva *A krák* című kitalált történetet vizsgálja. A toposzok humorát többek között az *És mégis mozog a föld*, az *Enyim, tied, övé*, a *Fekete gyémántok* című regényekből vett szemléletes példákon mutatja be. Megállapítja, hogy a Jókai-regények stílusában rejlő humorról keveset írtak, pedig Jókai nagy érdeme, hogy elődeihez képest könnyed elbeszélő stílust teremtett, amelyben a humornak is nagy szerepe van. A világosság stílusérnyét a *Fekete gyémántok*, a *Kárpáthy Zoltán* című regényéből vett példákon mutatja be Adamikné Jászó Anna, a nyelvhelyesség stílusérnyét pedig *Az elátkozott család*, a *Lenci fráter és más elbeszélések* című Jókai-művekben elemzi.

A retorikai elocutio fontos része az illőség stíluserenye, azaz mai kifejezéssel élve: a stiláris adekvátság. Jókaira az „áradó szóbőség” jellemző, állapítja meg a szerző. Ez azonban nem funkció nélküli, hanem a témának megfelelő, és ami különösen jellemző Jókai szóhasználatára, hogy az író a magyar nyelv minden rétegéből használ szavakat, sokszor maga is alkot újakat, például *A jövő század regényében*, de még az általa kitalált technikai újdonságokra, az ezeket megnevező, még nem létező fogalmakra is létrehoz kifejezéseket. Hapax legomenonjai rendkívül szemléletesek, ezekre is számos példát említ a szerző. Jókai enciklopédikus tudással rendelkezett, figyelme kiterjedt a nyelvészetre is, műveiben sok helyen találkozhatunk nyelvészeti megfigyelésekkel. Például *A kőszívű ember fiaiban*: „Olyan grófhathám emberek!” (a későbbi *úrhatnám* szinonimája). Jókai szinonimahasználata is példaértékű. Szellemes népetimológiákkal találkozunk sok művében, például: „Ungvári Anasztáznak hitták a debreceni görögöt. Azaz hogy ő így írta magát, de bíz a köznép csak „*ananász*”-nak tisztelte” (*Egetverő asszonyszív*). Archaizmusai is figyelmet érdemelnek, amelyre már Tolnai József felhívta a figyelmet: Egy-egy régi szót annyira megszeret, hogy újra meg újra tollára veszi (1925: 90). Például ilyen a *-t* képzős igenevek használata: „Ötödik nap délben, a vonat *megérkezte* után toppant be a szobájába” (*Gazdag szegények*). Jókai szókincsét vizsgálva az idegen szavak használata is feltűnik, és emiatt a mai olvasó már nehezen olvassa a műveit. Adamikné Jászó Anna a következőket írja az idegen szavak használatáról: „Az idegen szavak gyakoriságát az akkori nyelvhasználat indokolja: az emberek iskolázottságuknál, származásuknál fogva belekevertek idegen szavakat mindennapi beszédükbe” (114). Szép számmal vannak korabeli szlenges szavak, kifejezések is Jókai-regényekben. Például: „Leon úgy *kicsípte* magát védencével együtt, hogy megakadhatott rajta akárkinek a szeme” (*Az élet komédiásai*). A frazémákat is példaként említi a szerző, amelyekből Jókainál sokat találunk, kifogyhatatlan a tárháza, ahogyan már Tolnai Vilmos felhívja rá a figyelmet: „A beszélt s az írott nyelv állandó kapcsolatai, a szólások, szóláshasonlatok, közmondások olyan mennyiségben halmozódnak fel műveiben, hogy szinte belőlük is össze lehetne állítani az egész magyar frazeológiát” (1925: 233). Névadásáról sokat írtak a szakirodalomban, a jellegzetes beszélő nevekre is sok példát említ Adamikné Jászó Anna. Például: *Ugrik, Bámbo, Törköly Tivadar, Etelevár Rafaela, Zárkány Napoleon*.

Egy recenzióban felsorolni is lehetetlen azt a stílus eszköztárat, amelyet a szerző bemutat, és sok-sok érdekes példával eleméz. Éppen ezért ajánlom a tanárok figyelmébe, hogy a Jókai-anyag tanítása során a szövegek nyelvi-stilisztikai elemeiből kiindulva foglalkozzanak az írásművekkel. Élvezetes órákat lehet tartani például úgy, hogy maguk a gyerekek dolgozzák fel a kijelölt szöveg szókincsét a Jókai-enciklopédia segítségével.

Számtalan retorikai alakzat tárgyalása is szerepel a fejezetben. Szó esik a szónok Jókairól is. Életrajzából tudjuk, hogy évtizedekig volt országgyűlési képviselő. Jókai parlamenti beszédei is humorosak, szellemesek. Adamikné Jászó Anna kitér a Jókai-beszédek általános jellemzésére is, kiemelve az érvelést. *A védelmi törvényjavaslat tárgyalásánál, 1868. augusztus 4-én mondott beszédét* részletesen is elemzi.

A kötet következő tanulmánya *Az érvelés és a stílus humora Gárdonyi regényeiben* címet viseli. Adamikné Jászó Anna ebben a fejezetben is az irodalmi szövegek retorikai érvelésében és stílusában megjelenő humorra helyezi a hangsúlyt. Gárdonyi stílusa természetesen más, mint Jókaié, de az „egri remete” regényei sem kevésbé élvezetesek, és ehhez az író humora nagyban hozzájárul.

A szerző a kötet többi tanulmányának retorikai elemzési elvét követve először az érvelés, majd a stílus humoráról szól. Az elemzésekben *A lámpás*, az *Egri csillagok*, *A láthatatlan ember*, *Ábel és Eszter*, *Isten rabjai*, *Az a Hatalmas Harmadik*, *Szunyoghy Miatyánkja*, *Ida regénye*, *A kürt és a Hosszúhajú veszedelem* című Gárdonyi-művek humorát vizsgálja. A bevezetésben kitér a Gárdonyi-regények szerkezetének ismertetésére is. A regények szerkezete egyszerűnek tűnik, tömören egyenes vonalú. Búvópatak-technikának nevezte el Adamikné Jászó Anna a legtöbb regényre jellemző szerkesztési technikát, amelyre a szereplők fokozatos érzékelése a jellemző: „... először alig érzékelhető utalást olvasunk, majd egyre több és fajsúlyosabb utalást. Az egész rendszer jól megszerkesztett fokozás, ezzel együtt indokolása egy végső cselekedetnek, mondhatjuk: konklúzióknak. Az utalások jelek, amelyekre ajánlatos az olvasónak figyelni” (220). Ebben a tanulmányban is ír a szerző a retorikai érvelés fontosságáról, az érvek típusairól, a különböző érvekben rejlő humoros lehetőségekről. „A retorikai elemzés szempontjai szerint hozom példáimat, többnyire Gárdonyi jóságos humorára, követem Jókai- és Arany-tanulmányom rendszerét. Először az érvelés, majd a stílus humorára idézek példákat” (217).

A Gárdonyi stílusában rejlő humorról a szerző megjegyzi, hogy mivel Gárdonyi stílusáról Sík Sándor is írt elemző tanulmányt, és Sík részletesen az író regényeinek mondatszerkesztését, szóképzéseit, szemléletes jelzőit, szuggesztív szóképeit és hasonlatait emelte ki, valamint a prózaritmusával is részletesebben foglalkozott (1928: 113–129), ezért ő ezeket a kérdéseket nem vagy csak érintőlegesen tárgyalja. „Bemutatom viszont különleges szavait, a kicsinyítést, a tréfás népetimológiákat és egyebeket, foglalkozom az igenevek érdekes használatával, erre eddig nem figyeltek fel” (234).

Gárdonyi gyakran használ ismert szavakat sajátosan képzett formában. Például: *elunakodott*, *vállintott*. Gyakori műveiben a kicsinyítő képzős alakok használata, amelyeket elsősorban a szeretet kifejezésére használ. Megfigyelhető, hogy a nyelvhasználati szokástól eltérően nemcsak főnevekhez, hanem más szófajokhoz is kapcsol kicsinyítő képzőket. Például: „Tálalás előtt Üllei meggyújtotta a karácsonyfa öthat szál *piroska gyertyácskáját*” (*A kürt*). „S mily *kedves-könnyedkén* lépdéglét abban a formás *topánkában*” (*Hosszúhajú veszedelem*). A szerző még számos példát idéz Gárdonyi szokásostól eltérő képzőhasználatára: „Olykor igeképzőkkel fejezi ki a kicsinyítést: „*Könnyedkéntlépdikélt*, mint a barázdabillegető” (*Hosszúhajú veszedelem*).

Gyakori az írónál az idegen szavak kiforgatása, amely lehet humoros hatású, bár Gárdonyinál kevesebbszer fordul elő, mint Jókainál. Például: „–Miféle nép az a *dardamellák*? Én se azokrúl nem hallottam, se az *entente* néprúl” (*A kürt*).

Adamikné Jászó Anna részletesen ír az igenevek használatáról, kiemelve, hogy Gárdonyi maga is írt a nyelv műveléséről, ilyen témájú könyvében néha ma nyelv művelő babonának minősített megállapításokat is tett, például a létige mellett a -va, -ve képző használatáról megjegyzi, hogy érezni lehet „idegen bűzét”, és ha a beszédben megtűnjük is, írásban kerüljük (Gárdonyi 1938). Helyette más alakokat javasol. A szerző megjegyzi, hogy Gárdonyi előnyben részesíti a -t, -tt igenevet, erre ezért idéz több példát is Gárdonyi regényeiből. Például: „A levelek közül egy *nyitottan* hevert ott” (*Egri csillagok*). „Aki ingre-gatyára *vetkezetten* alszik, az nem tizedes úr, hanem csak Mihály bá” (*Egri csillagok*). „Átilla választ várt, de Vigilász csak sunyított viaszszinsápadtan, *nyaka-behuzottan*...” (*A láthatatlan ember*). A példákat itt is, mint az ismeretés más helyein Adamikné Jászó Anna könyvéből idézzük.

Gárdonyi helyesírásával is foglalkozik a szerző. Megemlíti, hogy sok szót sajátosan ír, például: *esső, eggyet, íjja*. De a kiejtést követi az író az idegen nevek írásában is. Például: *Vigilász, Krizafiosz, Priszkosz A láthatatlan ember* című regényében.

Ezt követően a szerző részletesen elemzi az alakzatokban és más stílus eszközökben kifejeződő humort. Példák a hasonlatra mint gondolatalakzatra: „Mosolyogva várta Idát, s *büszke nyakkal, mint ahogy páva nézhet a jércére*” (*Ida regénye*); „Gergelynek a szíve *kalló-malomként dobogott*” (*Egri csillagok*). Végezetül emeljük ki Gárdonyi regényeiben a szimbólumok használatát, például *Az a Hatalmas Harmadik* című regényében:

„– *Beleszerettél.*

– *Ez az, amit az úton fontolgattam. Mert megtelt a lelkem vele, mint ahogyan júniusban az olajfa illatával megtelik a levegő. De tudni akartam határozottan, hogy nem az a harmadik hajt-e ismét rabszolgaságba! Tudod, az a hatalmas harmadik, aki nincs, azaz hogy van, csak ránk nézve nincs.*”

Az író stílusára jellemző a metaforák használata is, amelyek gyakran gúnyos stílusárnyalatúak. Szerepük a környezet jellemzése. Gárdonyi „[h]asonlatai és metaforái erősen kulturális hátterűek, ezt nem vették észre azok a bírálói, akik hiányolták a társadalom ábrázolását. Nagyon is benne van műveiben a társadalmi háttér” (235). Például: „– *Minden nő kígyólélek – legyintettem megvetően –, kígyó rózsabokorban*” (*Szunyoghy Miatyánkja*). „*A fővárosi nyakkendőlovagok és egyéb lakkcipős kanászok nem ismerik a magasztos szerelmet, az emberi szívnek tiszta mélységeit (Hosszúhajú veszedelem).*”

A tanulmány különleges értéke a 8 oldalas *Melléklet*, amely Gárdonyi egyedi szóalkotásaiból készített szójegyzék és a szavak jelentésének magyarázata példákkal.

A tanulmánykötet utolsó tanulmánya Móra Ferenc *Aranykoporsó* című regényének stílusát elemzi. Móra stílusát sokan népiesnek nevezik, beskatulyázták, pedig „Móra nem tartozott a népi írók mozgalmához, de kétségkívül kötődik a népies irodalmi vonulathoz, azonban nem csak ahhoz. Sokkal összetettebb mind gondolatiságában, mind stílusában, s erre pontosan az *Aranykoporsó* a legjobb igazoló példa” (265).

A regény címe jelkép. „Ebbe az aranykoporsóba van bezárva minden elveszett érték: a hatalom, a szülői szeretet, a gyermek, a folytonosság, az egész élet” (267). A regény stílusa archaizáló, a különböző hivatalnokok beszéde, a szokások, a rangok elnevezése is ennek bizonyítéka. A mű szerkezetét Adamikné Jászó Anna véleménye szerint a sejtetés gondolatalakzatának ismétlődése fűzi egybe. Az idősíkváltások emlékezések formájában vannak jelen a regényben. Gárdonyi stílusának fontos elemei a metaforák is, amelyek a különböző lélektani helyzeteket teszik szemléletessé, érthetőbbé. Fontos stílusképző elemei a regénynek a mondatszövések is, amelyek a kommunikációs helyzet és a szereplők jellemének függvényében jönnek létre. „Móra hihető dialógusokat alkot, s dialógusai illeszkednek a szereplő társadalmi helyzetéhez és jelleméhez” (272). Az *Aranykoporsó* izgalmas, ma is aktuális mű, a diákok kereszténységre nevelésében hasznos eszköz lehetne a tanárok kezében. Gárdonyi Géza regényei, különösen az *Aranykoporsó* a régmúlt eseményeinek, embereinek, erkölcsének megértésében és elfogadásában nyújt hasznos ismereteket a diákoknak.

Jó szívvel ajánlom a munkát minden magyar szakos tanár kezébe, a tanulmánykötet mind elméleti megalapozottságát, mind gyakorlati hasznát tekintve hasznos segédanyag lehet az általános és a középiskolai irodalomoktatásban, valamint az egyetemi magyarszakos tanárképzésben is.

Irodalom

Adamikné Jászó Anna 2016. *Jókai és a retorika*. Trezor Kiadó. Budapest. <https://doi.org/10.21030/anyp.2016.4.7>

Arany János 1962. Széptani jegyzetek. In: Keresztury Dezső (szerk.) Arany János összes művei. X. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Sík Sándor 1928. Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában. Pallas Rt. Budapest.

Tolnai Vilmos 1925. Jókai és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 21. évf. 85–100.

Tolnai Vilmos 1925. Jókai és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 21. évf. 232–246.

Lőrincz, Julianna: Humour and rhetoric in literature and literature education

Az írás szerzőjéről

Lőrincz Julianna

egyetemi docens
Selye János Egyetem
Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Komárno

nyugalmazott főiskolai tanár
Eszterházy Károly Egyetem, Eger
jel2ster[kukac]gmail.com